

प्रकरण - ३ रे

कस्पाष्टकांमधील कस्परस विचार

कस्परस : तात्विक स्वस्य :

समर्थकृत कस्पाष्टकांमधील कस्परसाचा आस्वाद या प्रकरणात घ्यायचा आहे.

साधारणपणे ज्या कलाकृतीपासून शोकभावना निर्माण होते त्या कलाकृतीमध्ये कस्परस आहे असे आपण मानतो. मानवी मनामध्ये जसे प्रेम, वात्सल्य, क्रोध, मत्सर, भय इत्यादी भावना असतात. तशीच कस्पा किंवा दया ही भावना सुधदा स्थायीरूपात असते. प्रत्येक कलावंत हा आपल्या विविध भावना आपल्या कलाकृतीद्वारे दर्शवण्याचा प्रयत्न करत असतो. त्यामुळे रसनिर्मिती होते. कास्पर्याचे किंवा दुःखाचे दर्शन कलावंताने घडवले तर शोकात्म किंवा कस्परसपूर्ण अशी साहित्यकृती निर्माण होते. समर्थांची कस्पाष्टके याच भूमिकेतून आकाराला आली आहेत.

कस्पाष्टकातील दुःख हे समर्थांचे स्वतःचे खाजगी असे दुःख आहे आणि त्याचबरोबर ते समाजाचे ही आहे. संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञ विश्वनाथाच्या " केवलानंदवादी " दृष्टिकोणातून विचार केल्यास या कस्परसामुळे सुधदा अत्यंत सुख होत, यासाठी तो सांगतो कि त्या कवीच्या भूमिकेसाठी सहृदय असावे लागते असा अनुभव ज्यांना येत नाही ते अरसिक समजावेत. कोणीही सहृदय स्वतःस दुःख व्हावे म्हणून अशा कलाकृतींचा उपभोग घेण्यास तयार होणार नाहीत. परंतु उलटपक्षी असे दिसते की अनेक लोक यासाठी प्रवृत्त झालेले दिसतात. याचा अर्थ कस्परसापासून आनंद मिळतो

असा आहे. " काव्यामध्ये अतणा-या गोष्टींच्या ठिकाणी जे अलौकिकत्व असते ते त्या काव्याचे भूषणच असते, दूषण नव्हे." ? या विश्वनाथाच्या मताचा आधार घेतल्यास कस्माडटकांच्या ठिकाणी अतणारे अलौकिकत्व म्हणजेच कस्मा, दया, व्याकुळता हे त्याचे भूषणच ठरते. समर्थांच्या " जीवीचे आर्त " त्यामध्ये पुरगटले आहे, ते त्याचे भूषणच आहे.

परंपरागत कस्मरसाचा विचार करताना अॅरिस्टॉटलचा कॅथर्सिसचा सिध्दांत विचारात घ्यावा लागतो. मनामध्ये साठलेल्या अनिष्ट विकारांना आपि भावनांना बाहेर पडण्यासाठी वाट कसून देणे आवश्यक असते. त्याचे " विरेचन " व्हावे लागते. कॅथर्सिस म्हणजे विरेचन.

प्रा. जोग आपल्या " अभिन्न काव्य प्रकाश " या ग्रंथात विरेचनाचा अर्थ - " स्वच्छ करणे, निवडणे " असा सांगतात. हा शब्द मूळ वैद्यकशास्त्रामधील आहे. जर खादा पदार्थ शरीराला अपायकारक असेल तर तो काढून टाकला जातो. त्यामुळे शरीरव्यवस्था सुरळीत चालते. याला विरेचन असे म्हणतात. मनामधील अनिष्ट भावना काढून टाकण्याचे काम कस्मरस करतो. कस्मरसपूर्ण कलाकृतींचा उपभोग घेतल्यामुळे मनातील दुःख वाढून जाते.

श्लोक :

"एको रसः कस्म एव निमित्तभेदात् ।

भिन्नः पृथक् पृथगिव श्रयते विवर्तान् ।

- भ्रमभूती.

वर सांगितल्याप्रमाणे कलाकृतींच्या वदारे निर्माण होणा-या रसांमध्ये कस्मरस महत्त्वाचा आहे, बाकीचे जे इतर रस आहेत ते

या कस्मरसापासून निर्माण झालेले आहेत अस भ्रूती सांगतो. कस्मरसाच्या कारंज्यामधून निरीनिराळ्या रसाचे तुषार बाहेर पडत आहेत. यावस्तु असे सिध्द होते की कस्मरसापासूनही मानवी मनाला आनंद मिळतो किंबहुना मनामधील साठलेले दुःखाचे कट या कस्मादायक, कस्मरसपूर्ण कलाकृतीमधून बाहेर पडतात त्यामुळे मन हलके होते, मोकळे होते, पुन्हा ताजे, ट्वटवीत होते. आणि त्यामुळे आपल्याला आनंद होतो. त्यामुळे मानवी जीवनामध्ये कस्मरसाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

कस्माष्टकांचा विचार :

समर्थांच्या कस्माष्टकांचा विचार या दृष्टिकोणातून करावयाचा आहे. ही कस्माष्टके समर्थांची प्रारंभीची रचना आहे. साधकावस्थेतील रचना आहे. तपःश्रिया, साधना सुरु होती परंतु आत्मसाक्षात्कार झाला नव्हता, तपपूर्वीची रचना आहे. त्यावेळी त्यांची मनोवस्था अस्थिर होती. मनामध्ये संमिश्र भावनांचे कल्लोळ उसळले होते. संसारत्यागाचे दुःख नव्हते परंतु पुनःपुन्हा संसाराची आठवण होत होती. आराध्य दैवताच्या दर्शनासाठी मन, शरीर उत्सुक झाले होते. शारीरिक, मानसिक क्लेश होत होते, जनतेकडून त्रास होत होता. ज्याच्यासाठी हे सर्व कष्ट चालले होते तो श्रीरामही भेटत नव्हता. अशावेळी समर्थ अक्षरशः रडले आहेत. प्रपंचासाठी रडणारे सारेच, पण देव भेटत नाही म्हणून परमार्थासाठी रडणारे एक समर्थच. अशा मानसिक अवस्थेमध्ये या कस्माष्टकांची रचना झाली आहे ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे कस्माष्टकाचे रहस्य आपणास उलगडू लागते. पंचवटीतील राममूर्तीच्याही मुखावरील कस्मेचा भाव पाहून समर्थांच्या मनामध्ये,

हृदयामध्ये कस्मैद्या स्त्रोत वाहू लागला होता. त्यांच्या दुःखाचे मूळ निधान कस्मामूर्ती रामच आहे. तोच त्यांच्या कस्मैद्या स्थायीभाव आहे. मनातील सर्व दुःख त्यालाच सांगितली आहेत. मनात येणा-या प्रापंचिक अनिष्ट विचार, विकारांचे विरेचन कस्म रसाच्या माध्यमातून केले आहे. प्रारंभी कस्माष्टकातून समर्थाचे वैयक्तिक दुःख प्रगट झाले आहे. अनुदिनी, अनुतापाने ते पोळले गेले आहेत. रामाचा वियोग सहन होत नाही त्यामुळे "जीवन मी कसे कंठावे?" असा प्रश्न ते रामाला विचारतात. ते म्हणतात -

" अनुदिन अनुतापें तापलों देवराधा ।
परमदिनदयाळा नीरसी मोहमाया ।
अचपळ मन माझें नावरे आवरीतां ।
तुजविण सिण होतो धांव रे धांत आतां ॥ "

" नाही कोणीच मज जिवलग येथे ।
कोणाचे आधारे म्यां कंठावे रे रामा । "

समर्थांच्या कस्मैद्या स्थायीभाव म्हणजे कस्मायुक्त अशी राममूर्ती म्हणून ते म्हणतात -

" श्रीरामचंद्रा कस्मासमुद्रा ।
ध्यातो तुझी राजस योगमुद्रा ।
नेत्री न ये रे तुजविण निद्रा ।
कै भेटती बा मजला समुद्रा ॥ "

कस्मरसात्मक काव्य म्हणजे शोकात्मक काव्य, रडविणारी कविता, समर्थ येथे रामासाठी रडले आहेत. एकांतामध्ये रडले आहेत. या रडण्याला अहंकाराचा स्पर्श ही झालेला नाही

असे हे अलौकिक रडणे आहे. श्री. ऋषं. वि. सरदेशमुख आपल्या "रामदास प्रतिमा आणि प्रबोध" या ग्रंथात कस्णाष्टकांना "अहंभावाचे केंद्रित" म्हणतात. परंतु समर्थांचे कस्णाष्टकांवेळी वय पाहता या १४-१५ वर्षांच्या मुलास कोणता अहंकार असणार? अहंकार निर्माण होण्यापूर्वी आपल्या हातून अलौकिक असे कार्य घडायला हवे. "मी संताराचा त्याग करून परमार्थाकडे वळलो आहे" असा लवमात्र अहंभाव समर्थांच्या मनामध्ये आहे. त्याची ते स्वतःच कबूली देतात. ते म्हणतात -

" मी संतार सोडून आलो पण माझे मन
पुन्हा पुन्हा संताराकडे वळत आहे. "

त्यामुळे समर्थ दुःखी झाले आहेत. त्यासाठी हे अलौकिक असे रडणे कस्णाष्टकांच्या स्मृत अमर झाले आहे. प्रत्येक जण असा रडला तर श्रीराम त्याचे कल्याण केल्यावाचून राहणार नाही. या कस्णेमुळे समर्थांच्या मनाला एक प्रकारची उदासीनता आली आहे.

" बळे लावता चित्त कोठे जडेना ।
समाधान ते काही केल्या घडेना ।
नव्हे धीर नयनी सदा नीर लोटे ।
उदासीन हा काळ कोठे न कळे ॥ "

या ममाला बळाचा उपयोग करून सुधदा ते तुझ्या ठिकाणी जडत नाही. प्रपंचाकडे धाव घेते.

" बहूताल भेटावया प्राण फूटे ।
उदासीन हा काळ कोठे न कळे । "

अशी अवस्था झाली आहे. त्याच बरोबर समर्थ रामाला

मागणे मागत आहेत.

" उदासीन हे वृत्ति जीवी धरावी ।
अती आदरे सर्व सेवा करावी ।
सदा प्रीती लागो तुझे गुण गाता ।
रघुनायका मागणे हेचि आता ॥ "

या कस्मास्तोत्रातील " उदासीन " वृत्ति म्हणजे अलिप्तता, तटस्थता. जीवना विषयी अलिप्त असावे, तटस्थ असावे, मोह धरू नये असा उपदेश समर्थ इथे करित आहेत. रामाच्या भेटीसाठी अधीर झालेले मन यातून दिसून येते. आपल्या उपास्य दैवताला भेटण्यासाठीची ही तळमळ आहे. अधीरता, तळमळ, व्याकुळता, आर्तता ही कस्मरसाची वैशिष्ट्ये आहेत.

समर्थांची ही कस्मा फक्त वैयक्तिक दुःखासाठीच प्रगट होते असे नाही तर सामाजिक जाणिवेने झारलेली काही कस्माष्टके ही आढळतात. तमःश्चर्या पूर्ण होऊन आत्मसाक्षात्कार झाल्यानंतर गोदाकाठचे काम पूर्ण झाले आणि समर्थ तीर्थाटनाला निघाले. भ्रमंती करित असता समाजातील दुःख, दैन्य, दारिद्र्य त्यांच्या नजरेस पडले. अंतःकरणामध्ये प्रेमाचा झरा, दयेचा पाझर असलेल्या समर्थांना हे चित्र पाहून अतिशय दुःख झाले. त्याचे वर्णन करताना ते म्हणतात -

" तळमळ तळमळ होतची आहे । "
" हे जन हाती धरी ।
कल्याणकरी देवराया । "

हे दुःखी कळती जन आहेत त्यांना तू हाताशी धर,

त्यांना आधार दे. त्यांचे दैन्य पाहून माझ्या हृदयाची तळमळ होत आहे.

" जन बुडाले बुडाले ।
पोटेवीण गेले ।
बहु कटले कटले ।
किती एक मेले ॥ "

या कस्णाष्टकांमध्ये संपूर्ण सामाजिक जीवनाचा छिन्नपटच जणू समर्थ इथे दाखवित आहेत. या कस्णेचा उमाळा त्यांच्यामध्ये असलेल्या सामाजिक बांधिलकी मधूनच आलेला आहे. ही सामाजिक जाणिव कस्णेच्या रूपातून समर्थांनी व्यक्त केली आहे. संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञ भक्तीरस, शांतरस हा अध्यात्मिक प्रवृत्तीसाठी ग्राह्य मानतात. याच शांतरसाचा समावेश कस्नेत होतो. परंतु ही कस्णा केवळ वैयक्तिक किंवा उपदेश करण्यापुरती रहात नाही तर तिला सामाजिक जाणिव्यांच्या विचारांची जोड मिळते आणि नंतर अंतःकरणामध्ये मूढ, कोमल, व्याकुळ आणि जनांविषयीचा कळकळ हे समर्थांच्या कस्णासरीतेचे दोन प्रवाह रक्ष्य येतात.

प्राचीन संस्कृत साहित्यातील कस्णा रसापेक्षा समर्थांचा कस्णरस अशा प्रकारे आपले वेगळेपण उमटवून जातो.

समर्थांच्या कस्णाष्टकातील प्रमुख आशय हा श्रीरामाची आळवणी हाच आहे. स्वतःच्या दुःखासाठी ते श्रीरामाची कस्णा भाकतात. उदाहरणार्थ. -

" अनुदिनी अनुतापे तापलो रामराया ।
परमदीन दयाळा नीरसी मोहमाया । "

" बहूसाल भेटावया प्राण फूटे ।
उदासीन हा काळ कोठे न कंठे ॥ "

" तुझिया वियोगे जीवित्त आले ।
शरीरपांगे बहू दुःख जाले ।
अज्ञान दारिद्र्य माझे सरेना ।
तुज्जीण रामा मज कंठवेना ॥ "

" युक्ती नाही बुद्धि नाही ।
विद्या नाही धिवंचिता ।
नेणता मी भक्त तूझा ।
बुद्धि दे रघुनायका ॥ "

" निसीदीन या राघवाच्या वियोगे ।
उदासीन हे वृत्ति कोठे न लागे ॥ "

इत्यादी प्रमुख कर्णाष्टके पहाता ती समाजाच्या मनाची
दयोतक आहेत असेच दिसून येईल.

समाजोन्मुख कर्णाष्टके :

लोकांना उपदेश करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी काही
कर्णास्तोत्रे रचली आहेत, आणि समाजाची दीन अवस्था पाहूनही
त्यांच्या अंतःकरणातून काही कर्णास्तोत्राची निर्मिती झाली आहे.

" जन बुडाले बुडाले पोटेवीण गेले ।
 बहु कष्टले कष्टले किती एक मेले ।
 विसा लोकांत लोकांत एकचि राहीले ।
 तेणे उदंड उदंड दुःखाचि साहिले ॥ "

या कल्पाष्टकातून परचक्र आणि निसर्गाची अवकृपा यामुळे जनांची किती दीनवाणी अवस्था झाली होती याचे वर्णन समर्थानी केले आहे. खायला अन्न मिळेना, शेत पिकेना, कष्टाला फळ येईना, धान्य महाग झाले, अंग झाकायला " तुडके पटकर " ही मिळेना. अग्ना स्थितीमध्ये घरी आलेला पाहूणा सुध्दा परत जाण्याचे नाव काढत नाही, अन्नासाठी लोक चो-या मा-या करू लागले, " खेदरे " चोरू लागले, वस्त्रे, धोतरे पळवू लागले. पोटासाठी माणसाची नीती किती भ्रष्ट होत याचे उदाहरण समर्थानी यामध्ये दिले आहे. या कल्पाष्टकाच्या शेवटी -

" दास म्हणे रे भगवंता किती पाहसी सत्व ।
 काय वाचोनी ने परते जीवित्व ।
 किती धरावे धरावे ममत्व ।
 जाले शरीरे शरीरे शरीरे निःसत्व ॥ "

अशा प्रकारे भगवंताची कल्पा भाक्त आहेत. सामाजिक वास्तवाचे दर्शन घडवणारी आपखी काही कल्पाष्टकांची उदाहरणे पुढील प्रमाणे देता येतील -

" बहु आतुरां चातुरा ही पडेना ।
 कदा कातरां वातरां ही पडेना ।
 बहु निंदका वादकां ही पडेना ।
 बहु साधका बाधका ही पडेना ।
 स्वजाती विजाती मध्ये सौख्य नाही ।
 महंता महंता मध्ये सख्य नाही ।

कळहो लागला पंडिता पंडिताला ।
कळहो लागला ज्ञानिया ज्ञानियाला ॥ "

यामध्ये समाजामध्ये असलेली फूट, समाजात फूट पाडणा-या लोकांची वृत्ती याचे वर्णन केले आहे. अशा या समाजातील फुटीर प्रवृत्तीमुळे समर्थांच्या मनाला शीष होतो, भ्रम होतो. हे छिन्न पानटावे यासाठी ते भगवंताजवळ प्रार्थना करतात.

" तीवणा मनाचा विपरीत वाणा ।
उदास वाटे बहुताल प्राणा ।
म्हा राघवा रे तुज बाहिलो रे ।
कृपाद्वे तत्पर पाविलो रे ॥ "

खरे सुख कर्णामध्ये आहे हे न जाणता लोक असत्य अशा संसाराच्या मागे धावतात, त्यामुळे त्यांचा संसार -

" नसे अंधराया नसे पांघराया ।
नसे धाम ना दृढ छाया निजाया ।
नसे अन्न खाया नसे रम्य जाया ।
वृथा तीण संसार करीती रडाया ॥ "

अशा प्रकारचा होतो. इथे समाजाच्या दुःख, दैन्य, दारिद्र्याने व्यथित, दुःखी झालेल्या समर्थांच्या मनातील कस्मेची गुंगा उध्देगाने निर्झरित झालेली दिसते. यामधून बाहेर पडण्यासाठी श्रीरामाची आळवणी करायला हवी. उत्तमोत्तम गुणांची शिक्षा त्याच्याकडे मागायला हवी. समर्थ जनांसाठी

अशी शिक्षा मागतात.

" कोमळ वाचा दे रे राम ।
विमळ करणी दे रे राम ।
प्रसंग ओळखी दे रे राम ।
धूर्तकळा मज दे रे राम ॥ "

संतश्रेष्ठ ज्ञानदेवांनी भावार्थदिपिकेच्या शेवटी असेच "पसायदान" परमात्म्याजवळ मागितले होते याची प्रकथाने येथे आठवण होते. स्वतः अत्रिनाय कटाने, सायासाने मिळविलेले हे अध्यात्मिक ज्ञानाचे भांडार रंजल्या गांजल्यांसाठी खुले करणारे असे हे सकाहून एक तरस संतश्रेष्ठ आम्हांला लाभले आहेत याचा अभिमान आपण बाळगला पाहिजे.

समर्थांना एकदा क्फाची व्याधी झाली होती तीचे निवारण करण्यासाठी त्यांनी श्री. हनुमंताची प्रार्थना केली आहे. तसेच कुलदेवता तुळजाभवानी, पितृभक्त, ब्रामहणांचा रक्षणकर्ता परशुराम यांची आळवणी केली आहे. तात्कालिक आपत्तीतून सुटका करून घेण्यासाठी या रचना केल्या गेल्या आहेत.

या कस्पाष्टकांचा "आशय" हा " रामभक्ती " आणि प्रतिभासंपन्न समर्थांची "अभिव्यक्ती" मग त्यामध्ये उपेक्षणा कोणता असणार ? या कस्पास्तोत्रांना गोड अशी लय आहे, ताल आहे, गेयता आहे. आजही अनेक समर्थ सांप्रदायिक मठांमधून, अनेक घरांघरांतून ही कस्पाष्टके गायली जातात.

बोली भाषेतील अतिशय सुगम अशी ही प्रासादिक रचना आहे. प्रत्येक कस्पाष्टकाला एक विशिष्ट असे पालुपद आहे. त्या पालुपदाच्या नावानेच ते ओळखले जाते उदाहरणार्थ. :

" उदासीन हा काळ कोठे न कंठे । "

" समर्था तुझे काय उत्तिर्ण व्हावे । "

" रघुनायका काय कैसे करावे । "

त्यामध्ये नैसर्गिकता आहे. त्याला कृत्रिमतेचा स्पर्शही झालेला नाही. ही कस्पाष्टके शांत चित्ताने, एकाग्र मनाने पठण केली असता शरीराला आणि मनाला एक प्रकारची लय प्राप्त होते. कस्पाष्टकांच्या निश्चित काल सांगता आला नाही तरी ती १७ व्या शतकातील आहेत, इतकच निश्चित काळ सांगता येतो. तत्कालीन समाजाच्या बोली - भाषेमधील ही कस्पा आहे. सिण, वोखटे, म्हणुनि, दस्त्रण, वेर्थ, म्यां, स्थिती, संतारवेधा इत्यादी अनेक तत्कालीन बोलीतील शब्द त्यामध्ये येतात.

कस्पाष्टकांची भाषा :

समर्थ्यांच्या वाङ्.म्यधनाची भाषा ही शिवकालीन भाषा आहे. भाषा हे विचारप्रसाराचे प्रमुख साधन आहे. तत्कालीन समाजात घडणा-या घटन्यांचे प्रतिबिंब तत्कालीन साहित्यात पडत असते. एखाद्या विशिष्ट काळाचा, समाजाचा अभ्यास करावयाचा असेल तर त्या काळातील साहित्य हे त्याचे प्रतिनिधित्व करत असते. त्यामध्ये त्या त्या लेखकावर त्या त्या सामाजिक परिस्थितीचा परिणाम झालेला असतो. -

त्याच्या साहित्यातून, तत्कालीन सामाजिक, समस्या, स्त्री, परंपरा, चालीरीती, मनुष्यत्वभाव, राजकीयसंकेत, धार्मिक पध्दती, व्यापार उदीम, स्त्रियांचे समाजातील स्थान, सण, उत्सव अशा अनेक विविध सामाजिक क्षेत्रांचे आकलन होते. त्याचद्वारे त्याकाळाचे, त्या समाजाचे ज्ञान आपल्याला होते.

समर्थांच्या कस्माष्टकांची भाषा ही शिवकालीन आहे. मराठी भाषा ही उत्पत्तीपासून आजपर्यंत अनेक वळणे, टप्पे पार करित आली आहे. त्यात -

- १] यादवकालीन मराठी भाषा..
उदा. मुकुंदराज, महानुभावीय साधु,
ज्ञानेश्वर इत्यादींचे साहित्य येते.
- २] बहामनी-कालीन मराठी भाषा..
उदा. रक्नाथ, दासोपंत यांचे
साहित्य येते.
- ३] शिवकालीन मराठी भाषेचे वळण..
मुक्तेश्वर, रामदास, तुकाराम यांच्या
साहित्यात दिसून येते.

समर्थांचे साहित्य हे शिवकालीन भाषेत येते.

[इ. स. १६०० ते १७००] शिवकालापूर्वी बहामनी राजवट होऊन गेली होती. यवनांच्या अरबी, फारसी भाषेचा प्रभाव मराठीवर खोलवर झाला होता. याचा प्रत्यय तत्कालीन संतर्कांच्या काव्यामध्ये दिसून येतो. त्यामानाने समर्थ साहित्यामध्ये अरबी, फारसी शब्द फारसे आढळत नाहीत.

व्दाचित यवनां विषयी मनामध्ये असलेल्या क्रोधाचा हा परिणाम असेल. पणुंतु शिवकालीन भाषेचा नमुना म्हणून समर्थसाहित्य प्रमाणभूत ठरते. मराठीमध्ये अरबी, फारसीचा शिरकाव रूप झाला होता, यासाठी शिवरायांनी रघुनाथपंडितांकडून राज्यव्यवहारकोश तयार करवून परकीय सत्तेबरोबरच परकीय भाषेचेही उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न केला.

समर्थ्यांच्या " कस्पाष्टकांच्या " आणि " आतंदवनभुवन " च्या भाषेच्या अंतर्गत स्फाडे पाहता सर्वनामे, क्रियापदे इत्यादी मध्ये असलेला फरक आपल्या लक्षात येतो.

सर्वनाम : मिया, म्यां, तुवा, त्याणी, तेणेप्रमाणे
रेतियासी, रेसी, तुज इत्यादी..

क्रियापद : मांडिला, सांडिला, जाले, मारिला,
दिधले, आंनिली, घडिली, घिडिली,
रडविली, बडविली इत्यादी.

तसेच "घ, ङ" रेवजी "त" येतो.

उदा. रघुनायकावीण हा तीण आहे ।

"यी" रेवजी "ई" येतो.

उदा. विजई, विषई इत्यादी..

यकारान्ती स्म एकारान्ती होते.

उदा. व्यर्थ - वेर्थ, व्यथा - वेथा इत्यादी.

स्थिती - स्थिती, स्थापना - स्थापना तसेच त्याकाळी उच्चारप्रमाणे लिहीण्याचा प्रघात होता.

उदा. कारभारी - काबारी, मृत्यू - मृत्यु,
 दृष्टी - दृष्टी, उपद्रव - उपद्रव
 घडिली, घिडिली, भडिली इत्यादी..

तसेच लोकांग्रह करताना लोकांच्या बोलीने बोलावे हे
 त्पुढे तत्व होते. समर्थवाङ्मयाची भाषाशैली पाहता त्यामध्ये
 एक वैशिष्ट्य दिसून येते ते म्हणजे - तत्कालीन भाषेपेक्षा सुधारीत अशीही
 भाषा वाटते. परकीय शब्द फार कमी प्रमाणात येतात.
 त्या त्या काळामध्ये सुधारीत प्रमाणभाषेचा नमुना असतो, तसे
 शिवकालीन भाषेमध्ये सुधारीत प्रमाणभाषेचा नमुना म्हणून
 समर्थांच्या भाषेकडे पाहता येते. समर्थांच्या साहित्यातून जमी
 दूरदृष्टी दिसून येते तीच त्यांची भाषाही त्या काळाच्या
 मानाने पुढे जाणारी आहे असे दिसून येते.

समारोप

कस्पाष्टके ही समर्थांची प्रारंभीची रचना आहे. त्यावेळी
 समर्थांचे वय, अनुभव, परिपक्वता या गोष्टी पण लक्षात घ्याव्या
 लागतील. पोटातून ओठावर ओलेलं हे आहे. त्यामुळे त्यात
 उत्स्फूर्तता, अंतरिक तळमळ, व्यथा उत्कटत्वाने व्यक्त झाली आहे.
 त्यात गेयता आहे, प्रासादिकता आहे. आजही महाराष्ट्रातील
 घरांघरांमध्ये ही कस्पाष्टके श्रधेने म्हटली जातात. काही
 कस्पाष्टके ही समाजहित समोर ठेऊन केली आहेत त्यात समर्थांनी
 उपदेशकाची भूमिका स्वीकारली आहे. वैयक्तिक भावना ज्या
 कस्पाष्टकांमध्ये प्रगट होतात त्यामध्ये ते आपल्या गुणदोषांची
 प्रांजल कबूलीही देतात. येथे त्यांच्या मनाची विशालता दिसून येते.

सारांश समर्थांची कसणाष्टके म्हणजे भक्ताची भगवंत भेटीची उक्त आर्तता-ओढ - तळमळ - भावभावनांचे कल्लोळ सारे कांही असून स्वोधदाराची ही तीव्रतळमळ पुढे विशाल आणि व्यापक होऊन समाज आणि राष्ट्रोधदाराच्या पातळीवर पोहोचते तेव्हां समर्थांची कसणा अवघ्या मानवजातीच्या उधदारासाठीच - विश्वोधदारासाठीच प्रकटली आहे याचे प्रत्यंतर येते आणि मग

" श्रिता करतो विश्वाची ।। "

या त्यांच्या बाल्यपीच काटलेल्या उदगारातील व्यापक कसणा, दया, प्रेम, वात्सल्य इत्यादी सर्वच उदात्त भावनांचे पारदर्शी मंगल स्वस्म प्रकट होते. समर्थांची ही कसणाष्टके - व्यष्टी-समष्टीचा परीघ भेदून श्रेष्ठी परमेष्टीला वळू पाहतात. यातच त्यांच्या विश्वात्मक्वादाचे विश्वमांगल्याचे स्वस्म स्पष्ट होते.

०००००

तळटीप

१. जोग रा. श्री. - "अभिनव काव्य प्रकाश"

पृ. क्र.